

Петро Курінний

СОВЕТСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ ПОХОДЖЕННЯ ВЕЛИКОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ ТА «РУСЬКОЇ» НАЦІЇ

У вивченні етногенези слов'ян, зокрема «східньої» гілки їх, обов'язково треба відрізнити чотири етапи: 1) передбільшовицький, що починається з концепції київського літописця; 2) ранній період більшовицького фальшування (марровський); 3) сталінський період фальшування та 4) період повоєнного російського комуністичного шовінізму.

Концепція київського літописця, яка лежить досі в основі всіх історичних концепцій східньо-європейського розвитку, позначається великою об'єктивністю наукових шукань істини. Вона складається з біблійної частини та власне київської концепції розселення слов'янських племен. Уперше торкнувся її Август Шлецер (1735-1809). Але найповніше опрацював її Н. Карамзін (1815). Після нього опрацював її: І. Шафарик (1836), Цайс (1836), Погодін (1846), Мікросіч (1852), Шляйхер (1860), Потебня (1878), Огоновський (1880), Ол. Спіцин (1899), В. Хвойка (1902), М. Грушевський (1913), Ол. Шахматов (1915), Л. Нідерле (1912-1925), Бодуен де Куртене (1922), Ст. Смаль-Стоцький (1925-1927).

Суть цієї концепції така: в VI ст. по Р. Хр. слов'яни розселилися зі своєї прабатьківщини (Наддунайя) в трьох напрямках: уздовж Дунаю — південні слов'яни, на захід — чехи й поляки, на північний схід — українці, білоруси, новгородські слов'яни. У дальшому оповіданні літописець подає детальнішу дислокацію слов'янських племен у Європі. На підставі додаткових студій лінгвістів відомо, що слов'яни творили мовну псчаткову єдність.

Але чи відповідає ця концепція літописця лінгвістичній класифікації племен Східньої Європи, дійсним етнічним співвідношенням та локалізації археологічних фактів — це, власне, я і ставлю завданням моїх студій.

*

Приступаючи до розв'язки питань етногенези населення теренів кол. Росії (Російської імперії), ми мусимо твердо встановити ті термінологічні основні поняття, які хочемо висвітлити.

Що таке «великорусский народ», «русский народ», «россияне» (за російською термінологією); «москалі» (за українською термінологією) та „Moscovia“ (1525), „Russiae, Moscoviae et tartariae“ (1562), „Moscovia“ (1692), „de Moscoviae“ (1706) за європейською картографічною термінологією.

Ці терміни не були рівнозначні в різні часи.

Термін «москалі», „Moscowiters land“ (1544) є найстарший, найвірніший. Він походить від фінської назви річки «Москва» (каламутна вода) і визначає людей, що живуть на просторі басейну цієї річки, а тому за старою, ще римською картографічною традицією — називати племена за назвою річок, на яких вони сиділи — він є найсправедливіший.

Найдавнішими оселенцями на цій території перед заселенням її слов'янами були фіни (назва р. Волги є теж фінська, М. Фасмер), які й надалі залишалися основним населенням цього краю. Навкруги басейну р. Москви сиділи над озерами і річками теж інші роди фінсько-угорського та палеоазійського походження. Вже літописець київський в XI ст. по Р. Хр., а ще перед ним у VI ст. по Р. Хр. Іордан, згадують ці племена: Чудь, Меря, Вєсь, Єрзя, Мурома, Мокша, Мордва тощо.

Отже на початку (в X-XII ст.) «москалі, московини» — це була льокальна племінна назва для фінського народу,¹ що мав своїх власних князів і не подібні до сусідів історію та культуру. У загально-європейському розумінні цей термін до 1709 року і був символом, що ним означувано примосковську групу фінських племен. Ця назва у своєму етнічно-етнографічному змісті й досі залишається для цієї території у сусідніх народів — українців та білорусів. Вона підтверджується і термінологією старих архівних документів, титулятурою московських царів і князів на печатках, монетах та начиннях царських скарбців.

У всякому разі цей термін старіший за слов'янську термінологію на цій землі і належить господарям її — фінам.

Термін «Русь», «руський» ніколи до цих земель не належав. Він походить від княжої Київської Русі і прийшов на землі Московщини, як титульна назва київського князя і поки нащадки його не залишилися назавжди там, був лише терміном для Київської Русі. Назва Русь закріпилася на Московщині лише в XII-XIII ст., після розгрому Києва

¹ Фіни — назва для народів фінської галузки угро-фінів. Ця галузка ділиться на низку етнічних і мовних одиниць (інгерманляндці, корели, ести, лопарі, мордва, череміси-марі, комі, перм'яки, вотяки, єрзя, меряни та інші). Фінські землі — це район давнього російського колоніального привласнення.

1169, 1171 та 1240 р.р. і втечі туди нащадків кн. Володимира Мономаха.² Ця назва не могла бути ні територіальною, ані етнічною для московського місцевого населення — фінського. Ця територія ніколи не була «Руссю»; її князі лише ходили «в Русь», себто в київське, переяславське та чернігівське князівства. Тільки ті князі династії Володимира Мономаха були «руськими», що дійсно походили з Русі і часом володіли нею. Але це ніколи не поширювалося на суздальське, рязанське і володимирське князівства, які були місцевими фінськими князівствами. Ім'я «Русь» належало лише територіям Київської Русі.

Для слов'янської колонізації на фінських землях Москви-ріки будемо вживати далі штучний термін «росіяни» від нової назви держави «Росія», наданої їй царем Петром I-им.

ПЕРША АРХЕОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ ЩОДО ЗМІН КУЛЬТУР В УКРАЇНІ (Походження слов'ян)

Вже року 1902-го В. Хвойка поставив на розгляд XII археологічного з'їзду в Харкові свою концепцію походження слов'ян на землях Східної Європи, оперту на археологічному матеріалі (Стаття: В. Хвойка. «Къ вопросу о славянахъ». Жур. «Кіевская Старина». Київ, 1902 г.). Свою концепцію В. Хвойка повторив, угрунтувавши її, в низці спеціальних монографій та окремих праці: «Древние обитатели Среднего Приднѣпровья и ихъ культура въ доисторическіе времена». Київ, 1913. На працях В. Хвойки оперта також робота В. Данилевича: «Пособіе къ курсу русскихъ древностей», Київ, 1913., праці акад. М. Грушевського та акад. Д. Багалія.

Комбінуючи дані археології з лінгвістичними даними індо-європейської школи, В. Хвойка прийшов до такого висновку:

1) Простори землі поміж Середземномор'ям, льодовиками та Чорноморсько-Озово-Каспійськими об'єднаними водяними просторами займала мандрівна людність. Це були арійці. Вони заселяли землі від Балтики аж до південно-азійської периферії (Індія). (Чорне море тоді не було ще з'єднане з Середземним). В решті Азії перебували палеоазіати.

² Найбільші напади на Київ відбулися: в роках 1169-1171 з ініціативи суздальського князя Андрія Боголюбського коаліцією суздальських князів. От як описує напад (1171 року) літопис київський: «...церкви горѣли, христиан убивали, других вязали, жен вводили в плен, насильно разлучая от мужей своих, младенцы плакали, смотря на матерей своих, захватили множество добра, в церквах ограбили иконы, ризы и книги и все колокола вынесли смолянне, суздальцы, черниговцы и Олегова дружина; были захвачены все святыни... В Киевѣ у всѣх людей стоял стон, горе и скорбь неутѣшная и слезы непрестанные». Такі ж напади відбулися і 1203 року та особливо тяжкий — у році 1240 (татари).

2) Після з'єднання Чорного моря з Середземним (уже в неолітичній добі), коли материк набув більш-менш тієї конфігурації, зафіксованої на сучасних мапах, простори південної Європи до Карпат були зайняті арійцями — народами греко-латинськими. На північний схід від них продовжували сидіти на старих своїх місцях, утворюючи другу галузку арійців, слов'яно-литовсько-германські народи.

3) Культура арійців перед їх розселенням мала спільні риси, які й далі прозирають незмінно крізь їх культуру, незалежно від фази її прогресу у віках.

4) Культурна єдність європейських і азійських арійців трималася до розділення європейського та азійського материків Мармуровим морем. Передісторичне роз'єднання культури відбулося в старшому неоліті — в часі культури т. зв. ямково-гребінцевої мальованої кераміки, що відповідала старшій фазі трипільської культури в Україні.

5) Азійські арійці в часі, коли відступали льодовики, поступово поширювалися на просторах Малої Азії, Закавказзя, в напрямі на Афганістан та Гімалайські гори. Коли моря Чорне та Середземне з'єдналися протокою на місці сучасного Мармурового моря, арійці поступово заселявали простори Азії та відігравали значну роль в історії народів європейського простору, вриваючись час від часу з Азії як кочовики. (В. Хвойка: «Къ вопросу о славянахъ». Стор. 9). Це було причиною пересунення також і європейських арійців.

6) Назвою «трипільська культура» В. Хвойка іменував залишки культури наддніпрянських арійців, що він їх виявив біля с. Трипільля та в самому Києві у 1893 році. Характерною особливістю цієї культури був спосіб життя оселенців: осілість, уживання в господарстві кераміки, помальованої пишними орнаментами (глиняними фарбами) з мотивами гребінцевими, меандровими, спіралями та геометричними. Вже В. Хвойка спостеріг 4 фази (варіанти) в розвитку цієї культури, що були хронологічні. Остання з цих фаз позначена великими досягненнями: розвитком хліборобства, скотарства, ловецтва, рибальства, вживанням вогню для випалу будівельних конструкцій хати (площадки, землянки), розвинутим асортиментом посуду для різноманітних потреб господарства та готовлення їжі. При цьому, відповідно до розвитку господарства, посуд вироблявся у відповідній техніці (каоліновий, чорнографітований, лискований, оздоблений, глазирований [натертій сіллю] тощо). Трипільська культура має розвинуті антропоморфні релігійні вірування та заупокійні уяви (обряд поховання спалюванням небіжчиків). Обряд спалювання супроводжував арійську слов'янську культуру протягом усього її дохристиянського існування, хоч одночасно зрідка вживався також обряд поховання трупопокладенням, який паралельно зі спалюванням існував і пізніше в культурі т. зв.

«полів поховань», і в культурі часу християнізації слов'янських племен аж до княжих часів.

Трипільська культура була поширена на великих просторах Європи та Азії. Тепер відомо 32 варіанти її, що кожний з них відповідає зв'язкам її з культурами народів околиць світу. Хронологічно трипільська культура відповідає часові від 5000 до 1000 років перед Р. Хр.

Майже всі елементи трипільської культури існують і досі в етнографічній культурі українського та інших народів арійської групи, що свідчить про давність перебування їх на своїх землях.

Трипільська культура залишила слід у культурі Малої Азії і Греції і це відзначено в науці у різних назвах її: арійська, передегейська, передмікенська, культура мальованої кераміки, трипільська, культура стрічкової кераміки та інші.

В. Хвойка вважав, що європейські арійці є аборигенами на своїх землях від палеоліту. У неолітичній добі вони відділилися від азійських арійців (залишаючися на місці), але потім, під натиском нового вже руху азійських арійців через азійські країни в Європу, європейські арійці розділилися на кілька галузок, що посіли ширші райони на Балканах (греки), на південному заході Європи (латиняни, кельти) на землях Наддніпров'я до Балтики (слов'яни, литовці, германці). Народи угро-фінських та монголоїдних племен з'явилися також із Азії поруч із азійськими арійцями (кіммерійці, скити, сармати) і дали свою антропологічну домішку до європейського населення.

Цей процес етногенези арійців, тут схематично нами поданий, В. Хвойка розумів як розвиток родових відносин у суспільстві, починаючи той їх розвиток від сім'ї, через рід, плем'я аж до народу.

Концепція В. Хвойки в час її формування вже могла спертися на його особисті великі археологічні дослідження та дослідження інших археологів, що аналізом археологічних джерел уточнювали етногенетичну картину розселення племен і народів, подану літописами. З цих дослідників треба назвати таких: Ол. Уваров, Д. Самоквасов, В. Антонович, Д. Багалій, П. Голубовський, В. Данилевич, К. Мельник-Антонович, С. Гамченко, В. Завітневич, В. Городцов, Л. Івановський, В. Сізов, Ф. Штейнгель, М. Біляшівський, Н. Буличов, Н. Бранденбург; здобутки їхні підсумовані у працях самого В. Хвойки та проф. Л. Нідерле.

Від часу оголошення В. Хвойкової слов'янської концепції кількість фактів, на які вона спиралася, весь час доповнюється.

Концепція В. Хвойки про походження слов'ян, про належність культури т. зв. «полів поховань» на Київщині антам, як предкам українців, стала основою «Історії України-Руси» М. Грушевського.

Першою советською концепцією, призначеною «на експорт» у Західний світ, була концепція російського провідного мовознавця, Д. Зелєніна, з року 1927. Ця концепція була подана ним у книзі: Dmitrij Zelenin. „Russische (Ostslavische) Volkskunde“. Berlin-Leipzig, 1927. Walter de Gruyter und Co: Том з серії: „Grundriss der slavischen Philologie und Kulturgeschichte“. Herausgegeben von R. Trautmann und Max Vasmer.

От що він сам пише про мету своєї роботи: «Написанная мною, как один из томов „Энциклопедии славянской филологии и истории культуры“, книга исполнена по специальному заказу этой энциклопедии. Этот заказ был мною принят еще в 1923 году с разрешения Украинской Главнауки (я тогда был профессором Харьковского университета), принят, главным образом потому, что в случае моего отказа работа была бы поручена кому либо из белогвардейских эмигрантов» («С. Э.», 1938, кн. I, стор. 234). «Мою книгу советской наукой принято сочувственно (см. отзыв Харузина в ж. «Этнография», 1928 г., кн. 2, стор. 144, 145 и в ж. «Краеведение», 1927, № 4 стор. 447-450). Мою книгу критиковали лица, оказавшиеся потом врагами народа, а также покойный теперь украинский националист проф. М. Грушевский. Отрицательно к ней отнесся С. П. Толстов.³ Последний, подобно названным выше врагам народа, обвинял меня за то, что я отрицаю в своей книге финское происхождение русского народа и что я признаю глубокую славянскую древность русской национальной культуры, имеющей очень много общего с украинской и белорусской национальными культурами».

«Другие критики бранили меня за то, что я вообще признаю существование национальной культуры у русских и других народов. Если исключить эти мои общие взгляды, которые я разделяю и теперь, то все прочее содержание моей книги «Русская этнография» нужно признать вещеведческим, дающим сводку фактам. («С. Э.», 1938, кн. I, стор. 285). Я вынужден думать, что именно указанные мои общие взгляды о происхождении народности русской и культуры, в частности отрицание мною финского происхождения русского народа (против М. Н. Покровского, а вслед за ним и С. П. Толстова), признание мною русской национальной культуры глубоко древнею и в очень многом общемо с культурой братских народов — украинским и белорусским — послужили поводом для обвинения».

«Два автора цитируемой мною рецензии из журнала «Историк Марксист» А. В. Арциховский и С. В. Киселев в 1932 г. писали о себе, что они тогда находились под сильным влиянием контрреволюционных

³ Сучасний директор Інституту Етнографії АН СРСР та відповідальний редактор журналу «Советская Этнография». Назва журналу «Советская Этнография» далі подається скорочено «С. Э.» П.К.

взглядів врага народу Н. Бухарина (см. Сообщения ГАИМКа 1932 г. № 1-2, стор. 47). Приходиться думати, що оба автора і тепер сохранили бухаринську точку зору на російський народ: як відомо цей ворог народу клеветнически називав російський народ нацією «Обломовых», а я же в своїй книзі 1927 г. «Русская Этнография» зображаю російський народ зовсім іншими рисами, не як націю «Обломовых».

«Чому автор рецензії С. П. Толстов не згадав, як той же ворог народу Маторин восхваляв шкідливі концепції самого С. П. Толстова, називаючи їх єдиною правильними («С. Э.» 1931, № 3-4, стор. 69). Причому це не було повторенням з чужих слів».

«Всі сказане дає мені право заключити, що в лицю авторів статті журналу «Историк Марксист», 1937 г.: «О методах вредительства в археологии и этнографии («Историк Марксист», 1937 г., стор. 82) ми маємо тільки шкідливих клеветників, з якими бореться радянська суспільність».

Декабрь, 1937 г. Член корреспондент АН СССР. Д. Зеленин.»

Відзив Зеленина про свою роботу є найкращим доказом її цінності.

Ми спинимося на тих методологічних принципах, які цей етнограф поклав у її основу.

Політичним завданням книги, як і всіх радянських видань, є показати, що російський народ є передовий, має свою найвищу, навіть у минулому, культуру. Для цього Д. Зеленин ужив просту методику: все, що створили народи колишньої російської імперії, він просто зве «руським», незалежно від того, яка етнічна група творила це. Він просто вживає стару адміністративну термінологію Росії, як етнічну, і навіть не дає собі клопоту довести, що росіяни мали якусь відношення до того чи іншого явища культури. У наслідок цього радянського прийому всі народи колишньої Росії беруть участь у творенні культури «панівного» народу. Напр., учені етнографи Галичини (Австрія) зветься у нього «руськими», а не русинами, М. Грушевський — «руський» учений, фінські шатрового стилю будівлі виявляються теж «руськими», багатозрубні «избы с крыльцами» — «русские». «Русськими» є: храм Василя Блаженного в Москві, палаци — коломенський та московського Кремля, білоруські сарафани, пишні убрання рязанських баб та інше, без огляду на те, що все це, насправді, належить до чужої етнічної культури.⁴ Вживаючи адміністративний термін «руський» у значенні етнічному, Зеленин створює неможливий хаос у розумінні

⁴ Храм Василя Блаженного в Москві був збудований року 1555 у стилі барокко з елементів фінського шатрового стилю будівництва вже в цегляній техніці. Архітект — Барма (слов'янською мовою — «бджілка»). Палаци коломенський та московський скомпановані з різної форми фінських зрубів. Рязанські жіночі вбрання з металевими брязкальцями — вічна фінська жіноча оздоба. У слов'янських могилах їх не знаходили.

компонентів культури слов'ян на східних землях. Етнографа не спинило навіть те, що природні передумови для виникнення культур цього простору були різні і що шатрові і зрубчасті будівлі могли з'явитися лише у хвойних лісах, а не в степу — в цій відвічній колісці слов'ян, — а степ знає лише земляні та глиняні будівлі. Він не згадує, що торговельні книги міста Москви ще для XVII ст. фіксують привіз одягу, оздоб та речей культурного вжитку до м. Москви з фінської лісової периферії і т. інше.

Відсутність наукової атрибуції, тобто посилення на місце, звідки походять етнографічні відомості, та брак хронологічного датування їх у Д. Зеленіна утруднюють пізнання правди.

Залишається пошкодувати, що так складений підручник слов'янської етнографії колишньої Росії на протязі 35 років є довідковою книжкою для європейських учених і педагогів про «слов'янську» культуру Східної Європи і становить основу європейського слов'янознавства.

КОНЦЕПЦІЯ 1928-1934 РОКІВ Н. Я. МАРРА

Концепція Н. Я. Марра присвячена питанню про походження мов білої та жовтої раси. Він розробив її ще 1928 року проти схеми походження європейських та азійських мов, створеної світової слави лінгвістом А. Шляйхером року 1860. У цій схемі А. Шляйхер, проаналізувавши спільне й розбіжне в мовах, дав свою графічну схему взаємного співвідношення та походження мов. А. Шляйхер прийшов до висновку, що більшість європейських мов беруть початок з однієї індогерманської прамови. Вона залишилася в основі інших. У дальшому розвитку вона розділилася на дві галузки (а та b). Галузка «а», розділилася на дві дальших: «с» (іранську та індійську) та «d»; остання дала знов гілки: кельтську, італійську, албанську і грецьку. Від гілки «b» (германська мова) відділилася гілка «e» — литовська та слов'янська мови. Ця схема скоро викликала археологічні шукання аналогій у сфері матеріальної культури. На ній збудовано багато хронологічних концепцій про походження європейських народів. Концепція В. Хвойка про походження слов'ян та проф. Л. Нідерле побудовані на концепції Шляйхера.

Концепція Н. Я. Марра має декілька варіантів. В остаточному графічному оформленні С. Биковського, що його він уклав у 1930-31 роках, вона заперечує документальну схему А. Шляйхера. Н. Я. Марр виходить з теоретичного припущення, що спочатку мова була мовою жестів, потім створилося багато різноманітних мов, які лише в часі

історичного розвитку зливалися в родові мови, мови племенні, мови народів, і прямують до того, щоб через світову соціалістичну революцію створилася, нарешті, одна мова світового комунізму.

Особливістю схеми Н. Я. Марра було ще й те теоретичне припущення, що мова певного народу на певній стадії соціального розвитку переходила в іншу не шляхом природньої еволюції, а в спосіб «діалектичного стрибка». Тому нова мова могла бути зовсім неподібною до попередньої. Тому, що схема А. Шляйхера була збудована на біологічному вченні Ч. Дарвіна, концепція Н. Марра заперечила еволюційний розвиток мови. Волею Сталіна концепція Н. Я. Марра стала обов'язковою для всіх гуманітарних наук (археології та етнографії в першу чергу) і тією світоглядною основою, з якої обов'язково починали свої досліді і кінчали їх учені в цих галузях науки. Ця концепція лежить і в основі всіх підручників історії всіх народів СРСР. У частини вчених згодом стався відворот від концепції Марра, але лише частковий, ще шкідливіший, ніж сама схема, бо перехід до справжньої науки вони роблять поволі, непомітно, затримуючи марровський дух концепції і фальсифікати, зв'язані з ним. Цим марровські ідеї сплутуються зі здоровими ідеями дослідів і стають трудно віддільні. Помилковість схеми Н. Я. Марра стає ясна, якщо глянути на реєстр археологічних культур, що фіксують у матеріальній культурі явища, аналогічні мовним. Докапіталістичний розвиток людства в цілому світі виразно йшов від початкової біологічної єдності до хронологічної та територіяльної різноманітності і многости. У цьому концепція Н. Я. Марра знаходиться в повній суперечності з дійсністю.

КОНЦЕПЦІЯ 1947 РОКУ П. ТРЕТЬЯКОВА

В часописі АН СРСР «Советская Этнография» 1947 р., кн. 4, розміщено статтю П. Третьякова «Анты и Русь». Мета статті — з'ясувати етногенезу східних слов'ян та взаємовідносини в історичній перспективі українців, білорусів та росіян у час виходу їх під ім'ям слов'ян на історичну арену. Приймаючи, мов доведено істину, етногенезу східних слов'ян, як «братів», П. Третьяков намагається показати, як з початкової слов'янської єдності східної Європи виділилася відмінність, що зветься «північною групою східних слов'ян» (стор. 78), для культури якої є показовими городища «Березняки» та «Монастирище» V-VII ст. нової ери. Саме цій групі він хоче надати ролі організатора всього слов'янства. Навіть у поході південної групи слов'ян на Балкани були, за словами П. Третьякова, ніби-то «представники східно-слов'янських племен». Потім, шляхом «консолідації» (термін Третьякова) південної

й північної груп східніх слов'ян, ніби-то створилася під проводом росіян Київська Русь. Легенда про консолідацію, усунування на друге місце антів та жонглювання терміном «руси», «рос» потрібні П. Третякову для того, щоби довести провідну роль «російського брата», те, що він, цей «брат», начебто завжди мав ім'я «роси» і що він, ніби, є творцем Київської Руси та спадкоємцем великої прастарої культури України-Руси.

На всі ці три ідеї П. Третяков нанизує помічені ним факти та літературні паралелі. Паралелі і завели його в бік від істини, бо те, що він собі уявив, як «російський» культурний комплекс на місці російського історичного буття (басейни річок Москви, Клязьми і Волги), слов'янським не було. Це була етнічна територія фінських племен. Що П. Третяков помиляється, вважаючи терен Москви за слов'янський, це видно з того, що культура слов'ян на цих землях почалася лише після їх інтрузії, яка налягла безпосередньо на багатовікову розвинену фінську культуру, що мала вже певні безперечні показники на тлі культур навколишніх народів. Приведемо для прикладу фінську культуру мурманського могильника (О. Уваров), могили землі мерян (О. Уваров), культуру з кольоровими емальями (Н. Буличов), культуру, датовану східніми диргемами VIII-X стол. з речами скандинавськими, чудськими, булгарськими та золотоординськими (О. Уваров, А. Арциховський: «Материали и исследования по археологии Москвы»).

В часі початку слов'янської агресії фіни вже мали власні пам'ятки монументального характеру (городища Дьякового типу, багатозрубні будови типу жител с. Боршева та палаців у Коломні і в московському Кремлі). Коли дивитися ретроспективно від даних літопису у глибоких минулих віків, фіни мусіли мати вже архітектурні споруди розвинутого т. зв. шатрового стилю (вежі та церкви з 13-ма верхами). Через те, що вони були виконані з дерева, вони зникали без сліду.

Ряд шатрових дерев'яних будов (церков) у Муромі, Ростові та Новгороді закінчувався кам'яними храмами типу храму Василя Блаженного в Москві, яким архітектурно споріднених немає серед архітектурних пам'яток слов'янських земель того часу. На фінських землях тепер ми можемо археологічно документувати такі струмки слов'янської інтрузії: київський, найстаріший, часу князя Олега Віщого (намісник Рулав), Володимира Великого (м. Муром), Ярослава Мудрого (м. Ростов року 995 та м. Нижній Новгород 993 року), Володимира Мономаха (м. Володимир). З XII ст. починається колонізація в'ятичів на річці Москві та новгородців по р. Волзі. XII-XIV стол. позначені кривицькою колонізацією у Мерянській землі та татарською — Золотої та Казанської орд. Слов'янські кургани з басейнів р. Москви, В'язми та Волги, як показали розкопи О. Уварова («Раскопки въ землѣ мерянь»), А. Спі-

щина («Владимирские курганы») та Іванова («Пастушенский могильник»), були наповнені характерними для мерянської культури виробами (вотивні привіски з виображенням коня). Це свідчить, що слов'янські колонізатори тут не тільки не були провідні щодо культури фінів, а, навпаки, поступово асимілювалися на цих просторах.

Крім того, П. Третяков зовсім не звернув уваги на те, що цілком відмінні були географічно-економічні умови слов'янських культур на Україні та у фінів. Основою культури у фінів був ліс, болота, озера, в Україні — степ, переліски, луги, сплавні, ріки, тобто, у фінів основою культури і релігії було ловецтво та рибальство, а в Україні — скотарство, хліборобство, бджільництво, які й лягли в основу світоглядних явищ у культурі.

На чому ж буде свої висновки П. Третяков?

1) Для верхів'їв річок Дніпра, Оки та Волги, цебто, для землі кривичів, цієї землі його проблематичних великоросів, П. Третяков використовує як показник «Березняківське городище» та його культуру з III-V сторіч нашої ери. Це дає йому привід фальшиво вважати це поселення найдавнішим поселенням слов'ян. Він відзначає далі, що побут в цьому городищу «слов'ян» вже за антивської доби »изобиловал многими архаическими чертами, уже давно забытыми на юге (подсечное хозяйство, лесные промыслы, грубая глиняная посуда, патриархальный строй)». На жаль, автор-етнолог не помітив, що тип житла і наявність вогнищ у них у Березняковському городищі лучить вєдино цю культуру не зі степовими племенами слов'янського півдня (антів), а з ловецькими вогнищевими будовами фінів і саме в цих фінських північних (а не на слов'янському півдні) будовах треба шукати дальші пояснення для цієї культури.

2) Для слов'ян новгородських П. Третяков слушно вважає за типові новгородські «сопки»,⁵ — могили небіжчиків похованих спалюванням, як каже автор «за традиційним обрядом слов'янським». Спостереження вірне. «В них, — пише автор, — обнаруживаются какие-то сооружения из дерева и камня, внутри которых находятся скопления пережженных костей». Якби автор краще студіював матеріали старшого покоління археологів, напр., хоч би нашого українського вченого С. Гамченка «Сестрорецкие курганы», то він знав би, що дерев'яні конструкції в них є схематичним зображенням будов новгородського

⁵ «Сопками» зуться могили, в яких ховали членів однієї родини, уміщуючи похорон один над одним, тому сопки були високі. Вони належали новгородським слов'янам. Могили довгі виникли з того, що похорон уміщувано один поруч одного, від чого спільна могила мала вигляд валу. Ці могили характерні й для племені кривичів. Могили зі трупоспаленням накривалися горбком землі — круглою могилою. Здебільша вони були могилами поодиноких небіжчиків. Вони характерні для поховань в'ятичів. За цією ознакою можна робити соціологічні та історичні спостереження.

типу з вогнищами, які зберегли нам новгородську архітектуру кубастих і зрубчастих хат та храмів. Автор на цьому закінчує свою аналізу «сопок», не збагнувши того, що саме ці пам'ятки — сопки з дерев'яними конструкціями (домовинами) — власне і є показником справжньої великоруської культури «словен», які жили вздовж новгородської річки «Віликаја» і тому звалися великоросами. Автор датує сопки часом від VI-VII сторіч нашої ери.

3) Для землі в'ятичів Третьяков дає таку характеристику культури: землянки зі стінами, обкладеними деревом, а похоронні пам'ятки — круглі кургани зі стовпами навколо поховання чи зруба. У курганах містилися поховання спаленням. Це й є той «стовп», — здогадується П. Третьяков, — що його зазначає літописець як характерну ознаку в поганських похованнях в'ятичів, родимичів та северян. Але згадка автора, для прикладу, Боршевської хати з розкопів П. Єфименка, як відомо, хати з багатьма зрубамі, — це його помилка. Боршевська хата — фінська і вона свідчить, що перед слов'янською колонізацією над р. Доном були фінські поселення. У всякому разі в'ятицький струмінь на землі московських фінів був другим у колонізації московської околиці.

4) Сіверяни. Їх характеризує автор городищами «роменського» типу; вони жили в землянках українського типу з піччю та користалися керамікою гребінцевого стилю, що є характерна для українських слов'ян. Ці городища були поширені вздовж річок Десни, Сейму та на лівих допливах Середнього Дніпра. Культуру сіверян автор безпідставно вважає за молодшу від культури північних слов'ян, а тому вбачає «доведеним» мандрівку північних племен на південь, на Київщину та Чорне море, щоб там «сконсолідувати» всі слов'янські племена. На цьому закінчується дослідча частина нарису П. Третьякова. Проте, не дивлячись на істотні помилки в розшифруванні слов'янського життя, автор все ж робить одне дуже важливе спостереження. Ось воно: «стадиально исторические, а также этнические особенности южных и северных (слов'янських! П. К.) племен полностью исключают мысль о происхождении северных племен в результате распада и расселения южной группы, как думал в свое время А. А. Шахматов» (стор. 79, рядки 8-11 знизу). Так під тиском археологічних фактів мусить упасти фальшива теорія про єдність походження трьох «братів»: українців (які є південними слов'янами) та росіян і білорусів, які відповідають північно-східнім слов'янським племенам авторовим. Але твердження автора потребує істотного корективу: не можна до східньо-північних слов'янських племен зачисляти племена й культуру москово-фінських земель між Окою та Волгою, а лише *фінські землі* вздовж річки Великаја на Новгородщині, що були колонізовані *слов'янами*, з їх обрядом спалювання і кубастими будовами т. зв. новгород-

ського типу. Саме басейн р. Великої становить історичну колыску *слов'янської культури* Великої Росії.

Після признання цього п. Третякову не треба було б робити мандрівок росіян до Озівського моря, на Дін, в Україну, маневрувати об'єднанням, розділенням і знов об'єднанням слов'ян, та шукати права їх на ім'я «росів» і на спадщину в Київській державі.

КОНЦЕПЦІЯ 1947 РОКУ В. В. МАВРОДИНА

Найкращим зразком для вивчення ідеології російського сталінського імперіяліста є праця В. В. Мавродіна: «О складывании великорусской народности и русской нации» («С. Э.» 1947, №4).

Археологічні дослідження в СРСР часто починаються з певної директиви. Праця Мавродіна не становить винятку. Мета її — не просто констатувати факти розвитку російської національності; вона має створити їй штучну історію і виголосити хвалу її організаційним здібностям. Друга мета її — створити ілюстрацію до вчення Й. Сталіна про виникнення нації.

Серед цих завдань увесь час баянсує автор, подаючи за «вибірковою» системою окремі «факти», що ілюструють його думки.

У розвиткові великоросійської «народности» автор вбачає такі фази:

- 1) Період протослов'янський (формування субстрату нації).
- 2) Поява слов'ян (II-I стор. перед Р. Хр. — II стор. по Р. Хр).
- 3) Період переселення народів.
- 4) Період зформування руського народу (Київська Русь).
- 5) Оформлення великоруської народности.
- 6) Початок національного життя.

А тому, що в оцінці явищ він виходить зі сталінського розуміння народу і нації, то в кожному етапі він простежує формування їх компонентів.

До ознак, що визначають націю, Мавродін відносить: спільність мови, території та психічного складу, що виявляються у спільності культури; до цього він додає ще вислів Сталіна: «жодної з зазначених ознак, взятої окремо, не досить для визначення нації... тільки наявність усіх ознак, узятих разом, дає нам націю; досить відсутности хоч би одної з тих ознак, щоб нація перестала бути нацією».

Автор виходить із тези: «У формуванні сучасних слов'янських народів узяли участь багато племен і народів далекої давнини. При цьому основна лінія етногенези йде від роздроблености до цілісности, від множости до одности, не до розчленування єдиного пранароду з пев-

ними антропологічними (соматичними) та мовними сталими і незмінними особливостями, що склалися з самого початку (Теза автора проти виникнення расових рис народу. Підкреслення мос. П. К), а до об'єднання не щільно зв'язаних між собою етнічних утворень у великі родини народів».

На думку автора концепції, таке зближення відбувається так за віддалених, як і за близьких до нас часів, найчастіше між племенами близькими одне до одного родом життя, рівнем громадського розвитку, побутом, мовою, культурою. Автор мусить визнати також, що мають місце і зворотні процеси, а саме: розходження, розчленовання єдиного на частки, роз'єднання, виключення племен, їх частин або групи племен з етногенічного процесу, їх пересування і переселення, вибирання, поглинення ними інших племен або асиміляція їх, усе нові й нові роздроблювання, переміщування і схрещування. «Кожне з сучасних етнічних утворень, — пише автор, — є продукт надзвичайно складного історичного процесу сходження і злиття до купи, роздріблення й розпаду, переселення й переродження, схрещення і трансформації різноманітних етнічних т. зв. мовних, расових та культурних елементів».

Це й є розгорнута сталінська теза, що народність і нація — це категорія історична, а не біологічна.

В. Мавродін, як і інші советські автори (М. Артамонов, Л. Якубінський, А. Удальцов та інші), вважає, що праслов'янами вже були носії трипільської культури, племена енеоліту, лужицької культури (личкуватих урн), скитів (мабуть скитської периферії? П. К.). Складається враження, що відкриття це зробили саме поіменовані особи. Насправді ж, ці ідеї встановлено і вмотивовано дослідями далеких часів передбільшовицької археології (В. Хвойка, Л. Нідерле та інші).

Першу «появу» слов'ян на просторі Східної Європи автор декларує від II-I ст. ст. перед Р. Хр. до II ст. по Р. Хр. Тут він має на оці культуру *полів поховань*, відкриту В. Хвойкою в околицях м. Трипілля на Дніпрі біля сіл Зарубинці і Черняхів. Автор знову ж не каже, що ця думка належить не йому, а В. Хвойці та проф. Нідерле і вже давно існує в досовєтській археологічній літературі. Автор вважає, що в II-I ст. перед Христом відбувалося об'єднання «слов'янських» племен у один масив і поглинення ними інакомовних та інакокультурних елементів.

В IV-VI стор. автор декларує процес диференціації слов'янських племен, процес їх розселення в наслідок розвитку їх до стану воєнної демократії. Автор підтверджує свої міркування цитатами з Маркса й Енгельса. На цей час автор відносить розділення слов'ян на гілки: південну, західну і східну.

Східна галузка, на думку автора, ділиться на дві: на південно-західну, відому під назвою антів, та північно-східну (культура типу го-

родища Монастирища), яка з півночі пересунулась на південь по лівому березі Дніпра аж до Полтави після того, як переселення народів знищило на Україні культуру полів поховань. Як бачимо, автор тут наслідує ідеї Третьякова, який обов'язково хоче бачити українські землі колонізованими з півночі.

Так відбулося вторгнення слов'ян-росіян на землі антів, яких, ніби, вхопила з собою завірюха народів. (Типова легенда «пустопорожніх земель»! П. К.).⁶

Автор вірить, що на межі VIII-IX стор. частина племен (кривичі) вже творять союз племен; родові групи стають територіяльними політичними об'єднаннями (поляни, древліани). Посилаючися на географа Баварського, Мавродін вважає, що в IX стор. було дуже багато окремих племен.

Остаточне оформлення «руського» народу сталося, за автором, у IX-XII стор. в наслідок утворення Київської держави і тим самим об'єднання всіх племен у одну територіяльну організацію.

Для того, щоб виразно показати, що в Київській державі ніби ще не було українського народу, автор уживає терміну «русский народ» уже відносно Київської княжої Русі IX-XII віків. Автор наївно мотивує це тим, що так він, мовляв, хоче уникнути плутанини з терміном народність, яким він наділяє українців, білорусів і великоросів аж у XV-XVI стор. Тим самим автор закреслює українцям і білорусам їхню історію, замовчуючи, що вже в київському й галицькому літописах ми знаємо вирази, які доводять, що Київська Русь та її землі були об'єднані в свідомості як Україна. (Напр. в літописі за рік 1187).

Збагачення і розширення торговельних контактів, перемішання населення в Київській Русі призвело, на думку автора, до збагачення мови і її єдності (єдиної «руської» мови).

«Киевское гсударство, — пише автор, об'єднало восточно-славянские племена в единый политический организм, связало их общностью политической и экономической жизни, культуры, религии, способствовало появлению и укреплению понятия единства Руси и руссаго народа».

«В племенные и областные диалекты проникают элементы диалекта соседей, в быт населения отдельных земель — черты быта руссаго и неруссаго «людьа» других мест и т. д. Речь, обычаи, нравы, быт, порядки, религиозные представления, сохраняя много отличного, в то же время приобретают общие черты, характерные для всей русской земли».

⁶ Легенду про «пустопорожні землі» створено давно для прикриття політики агресорів. За поясненням агресорів, землі, що вони захоплювали силою, привласнюючи собі пожитки населення, завжди були «порожні». А себе вони в історії завжди виставляли як «культуртрегерів».

Висунувши тезу про те, що вже в княжій Київській Русі зформувався єдиний «*русский*» народ (стор. 88), автор намагається її довести тим, що вже в Київській Русі зформувалася єдина спільна мова та почуття і свідомість єдності. При цьому історію України і Києва автор просто вписує на рахунок росіян, хоч росіян тоді ще взагалі не було на історичній сцені.

Єдина руська мова утворилася, за А. Мавродіним, так:

1. В основу спільної мови лягла мова полян.
2. Дуже рано в цій мові відділився своїм багатством «язик» міста від мови села, яка залишилася нерозвинutoю. (Отже сільська мова України і різних земель, що склали Київську державу, за Мавродіним, — це відстала мова села вже з княжих часів).
3. Велику роль в розвитку єдиної мови Київської Русі відіграла «знать», яка говорила, і в Києві, і в Новгороді, на Білому Озері і в Переяславі, на річці Оці і в Прикарпатті однією й тією ж самою мовою, що всюди звалася «русскою». Це був, за висловом автора, «общий русский разговорный язык».
4. Другим компонентом загального «русского языка» була мова народнього епоса (пісень, переказів, билин), мова, що характеризується абстрактними розуміннями, стандартними висловами і елементами чужоземного епоса — елементами, невідомими селові. Мова «боянів», «соловейків старого часу».

Автор ніде ані словом не прохопився, що всі ті властивості шляхетного духу належать Київській землі і лише їй. Не сказав він також, що ті властивості були їй притаманні вже від перших походів на Царгород аж до оборони святинь Києва проти князя Андрія Боголюбського і москово-суздальської раті його, проти половців, проти татар (1240 року). Татари облягали Київ разом із своїм спільником князем Ярославом, батьком Олександра Невського, і, розграбувавши Київ і всю Україну, почали об'єднання князівств навкруги Москви силою, проти їх волі. Автор не сказав також, що й сам термін «Русь» не належав «великоросам», а лише Україні, Київській землі. Автор не згадав також глузування літописця київського з новгородців, ані ненависти Новгороду до суздальських військ, які оточили Новгород і від яких, за віруванням новгородців, урятувала оточене місто Божа Мати. Не згадав також глузування новгородців з суздальсько-московських бойових «заслуг» 1380 року.

Період з XIII-XV стор. автор згадує з жалем; він обурений сепаратними стремліннями окремих князів, що старалися зберегти окремий шлях свого державного існування. Захопившись ідеєю довести єдність «русского народу» на всьому просторі Київської держави, він робить нічим не обґрунтовану заяву: «В это время складывается единство культуры от Перемышля и Берлади, от Малого Галича и Белза до Му-

рома и Гязани, Ростова и Владимира, от Ладоги и Пскова, Изборска и Белоозера до Олешья и Тмутаракани». У цих рядках, позбавлених всякої історичної та етнічної підстави, автор зафіксував принцип советської настави до всіх національних республік сьогодні: сепаратизм — це занепад, а централізм — розквіт. І от лише після такого довгого опису формування і розпаду Київської держави, цебто району, який ніякого відношення ніколи не мав до терену, на якому автор шукає існування великоруської народности й нації, автор на стор. 92 приступає до опису процесу утворення самої великоруської єдності. З цього нарису ми довідуємося, що великорусами він вирішив називати свою народність тому, що так легше буде уникнути сплутання розуміння русского народу, який на його думку зформувався за часів Київської Русі, і руської народности, що почала існувати з часів Івана III-го, його сина і внука на фінських землях Московщини. Між тим відомо, що територія Володимиро-Суздальського князівства ніколи не мала свого єдиного етнічного імені, бо була завжди й досі є заселена народами, котрі нічого спільного з слов'янами не мали, а саме: мерянами, фінськими москвинами, муромою, ерзею, мокшею, мордвою, черемисами, чуддю тощо. Їхнє політичне об'єднання відбулося потім під адміністративною назвою Московського царства і ця назва стала їх *політичним* ім'ям з XV віку (московіти).

Далі Мавродін відзначає, що причиною, яка викликала утворення великоруської народности в XV стор., (що в розумінні автора є тожним з «русською» народністю), було сильне зростання виробничих сил, а поштовхом — потреба *негайного створення оборонної системи* проти зовнішньої ніби „небезпеки”.

Виникає питання до автора: як можна примирити з цим твердженням його той факт, що суздальський князь саме в час після розграбування Києва і України (в 1171 та 1240 р.р.), ставши великим князем через підтримку татар, *нищив своїх конкурентів*, князів-сусідів з *власної охоти, за власними плянами* і в своєму краї і в Орді. У цей час в *небезпеці від московського князя* були його сусіди, а не навпаки. У всякому разі, автор уважає вигаданий ним факт «небезпеки» для московського князя причиною появи великоруської народности.

На доказ того, що великоруська єдність виникла, автор подає такі факти: з кінцем XIV стор. зникають економічні й політичні обмеження між князівствами. Зформувалася єдина мова. Зформування великоруської мови, на думку автора, відбулося на території Ростово-Суздальського князівства в межиріччі Волги та Оки. Джерелом цієї мови став північно-руський та східня частина середньо-руських діалектів (кривичі та в'ятичі). З бігом часу біля цього стрижня обвиваються різні діалекти, себто, феодальні обласні діалекти: тверський (фіни, П. К.), рязанський (фіни, П. К.), ніжегородський (фіни, П.К.), псковський

(великоруси, П. К.), новгородський (словени, П. К.). Стрижнем стає діалект Москви. Населення Москви в один час і «окало», і «акало». До самого XV. стор. московський діалект був лише одним з діалектів, а не всезагальним.

Для підтвердження своєї думки, що Москва була слов'янським містом, автор посилається на дані розкопів у Москві, які наче б то показали, що Москва була городом в'ятичів. При цьому він посилається на працю А. Арциховського: «Кургани вятичей». (Тепер уже вийшли й звіти експедиції, що провадила розкопи в Москві. Висновки її праці подаю далі в «Концепції А. Арциховського»). Мушу ствердити, що ця теза авторова не відповідає дійсності. Хоч в'ятичі й могли відвідувати Москву і могли також бути там поховані, бо земля їхня була недалеко, але саме археологічні розкопи на терені Москви і по цілій течії річок Москви й Клязьми дають масові фінські могильники передкняжої та княжої доби (О. Уваровъ «Раскопки въ землѣ мерянь»), а саме місто Москва носить фінську назву.

Далі Мавродін пише, що вже в XVI стор. московська урядова мова «книжных и приказных людей», що відбиває мову народніх тубільних мас, стає загально державною мовою, а конкуруючі з нею мови: новгородська (старої слов'янської колонізації, П. К.) та рязанська (стара фінська, П. К.), ці найбільш уособлені діалекти, зробивши свій внесок у великоруську мову, відходять на задній плян і стають навіть виключно мовами новгородської й рязанської «деревни».

Від часу Івана Грозного, — пише Мавродін, — московський діалект *вбирає* в себе багато елементів південно-московських. Це сталося от чому. Не можу не зацитувати слів самого автора: «Иван Грозный, «перепирая и передирая людишек», переселяя их своими указами, перераспределяя землю служилым людям государевым, искоренял гнезда «бояр-княжат», разгонял их и переселял вместе с «чада и домочадцы» со всякого рода челядью, и как гнезда эти лежали сплошным массивом на окающем севере и северо-востоке, а новым хозяином этих земель становился опричник, зачастую вышедший из служилой мелкоты какой либо южной или юго-западной «украины» Московского государства, то вполне естественно, что сюда на север стала проникать и его акающая речь, его вокализм».

У XVII стор. ця мова збагачується народньою мовою, а Московська приказна мова стає загально-великоруською, «обще-русским языком».

Другою ознакою народности, за марксівською теорією, є спільна територія. Мавродін подає такі етапи об'єднання «русских» земель Московією:

Половину XIV стор. автор вважає зорею національного пробудження. Він висловлює цю думку так: «Искра национального самосознания

была прикрыта пеплом княжеских усобий, удельных порядков и татарского ига. И она возгорелась, раздула ее полымя Куликовская битва». И далі: «Громом прокатился по Земле Русской звон мечей на поле Куликовом. Первая попытка всенародной борьбы . . . сыграла большую роль в развитии национального самосознания. Возпрянул духом русский народ, пробудилось патриотическое чувство. Москва выступила в роли избавительницы Руси от нашествия Мамаея, ее авторитет и популярность в народных массах еще более укрепились».

Цей героїчний образ Москви автор узяв із московських та симпатизуючих Москві легенд, (які утворено було 68 років після бою) з т. зв. поетично-героїчної поеми «Задонщина». Проте перший запис дійсних фактів Куликового бою, зроблений очевидцями в новгородському першому літописі, виглядає інакше. Літописець щиро признається, що навала Мамаева була ниспослана Богом за великі тяжкі гріхи росіян, що їх урятувала від знищення лише Ласка Божа, що змилосердилася над ними і простила їм гріхи, та допомогла сила хрестная. Що князь Дмитрій Донський ішов на бій «трепещуще», а самі москвичі так себе відчували в час бою: «москвичи же мнози небывальщи, видевше множество рати татарской, устращася и живота отчаявшись, а ини на Бога обратишася не помянувши реченого пророком: как един пожнет тысяча, а два двигнета тьму (10.000), аще не Бог предаст их» (Полное Собр. Русск. летописей, т. III-й, стор. 92) — зі статті Д. Альшиц «Роль Куликовской битвы в определении национального сознания русского народа. «Ученые Записки Ленингр. Унив. № 36, серия историческая, в. 3-й, стор. 112.

Знаємо також, що вповні правдивим був запис новгородського літописця, який у першому новгородському літописі два роки після бою записав слова про великі гріхи москвичів. Це була зловіща пора татарської неволі. Кров'ю, золотом і підступом стягали нащадки князя Івана Калита Русь. Лестоцями та інтригами, наклепами і ворожнечею намагалися удільні князі уникнути цупкої московської руки. Зріло бажання в Твері (чудь), Новгороді (словени), у Нижньому Новгороді (пургасова чадь), у Рязані (ерзя), об'єднатися в боротьбі проти Москви, як татарського спільника-баскака на Сході Європи. Так було в дійсності. Ця відкрита ворожість сусідів до Москви, мабуть, прискорила оформлення великоруської нації!

У зв'язок із національним пробудженням автор ставить піднесення руської культури.

В середині XV стор. на думку автора створюється «Русский былинный эпос Киевского цикла».

Ідея єдності Русі — «одиначество власти и самодержавия», Москви — третього Риму, стала рушійною силою московської історії після розгрому Новгорода, що удався лише тому, що якийсь Упадись за-

клепав новгородські гармати, наставлені на московське військо. Завоювання Новгороду є найкращий приклад слов'янської єдності навкрузи діяльності Москви. В. Мавродін відмічає в цей час наявність у титулі царя: «государь всея Руси» (хоч Україна йому ще не належала, П. К.), і заведення пишного придворного церемоніялу, і гордий незалежний тон російських дипломатів часу Івана III-го та цариці Софії Палеолог, як і надзвичайну пиху володарів Московської Руси.

Автор приходиться до висновку, що наприкінці XV-XVI ст. утворюється великоруська народність, що є в його очах синонімом руської національності. Не будемо в цьому сперечатися з автором. Створену ним концепцію він мусів виконати саме так, як виконав. Але при всьому своєму старанні довести всеслов'янську єдність він у дійсності довів протилежне, а саме, що землі слов'янського розселення (як у передісторичному розумінні, так і в час анто-слов'янського розселення, а також і за княжої Київської доби), жили окремих життям, насиченим власною оригінальною культурою і не були аж ніяк утягнуті в процес утворення «русского народа», «русской национальности» та російської колоніальної політики.

В тому, що створена автором концепція не може бути прикладена навіть до просторів Московщини між річками Окою та Волгою, автор може переконатися сам, виїхавши туди з Москви. Мені відомий випадок, коли вже за часів советської влади (в 30-х роках) одна експедиція, виїхавши з Москви на працю в той район, змушена була повернутися до Москви за перекладачем, бо не могла порозумітися з місцевим населенням.

* *
*

Смерть Й. Сталіна року 1953 де в чому позначилася на наукових ідеях, що лежали в основі археологічної науки, та на науково-політичній пропаганді про походження слов'ян і росіян. Однак, ці зміни досі ще не є істотними і концепції вчених у цьому напрямку тримаються в загальному тих самих марксистських винаходів та того ж ланцюга ідей, що й попередні сенсаційні відкриття Марра. Проте, певні зміни все ж є і тому варто спинитися на основних працях післясталінського часу з археології СРСР. На них сьогодні виховуються молоді покоління істориків та етнографів, що розроблятимуть значні здобутки археологічної науки в ССРСР.

Працями, які репрезентують досягнення сучасної археологічної науки в СРСР є книга А. Монгайта: «Археология СССР» та книга А. Арциховського «Основы археологии».

Думки з приводу походження слов'ян автор викладає в розділі 9-му своєї праці. Розділ має назву: «Восточные славяне и их соседи». В цьому розділі автор подає найновіші здобутки, що наświetлюють проблему етногенези слов'ян узагалі і росіян зокрема.

Що відразу вражає у викладі автора, — це його ставлення до праці археологів минулих поколінь. Поза політичними концепціями і настирливими марксівськими перетинами в окремих питаннях, у праці використано великий фактичний матеріал минулого. Це не заважає пізнати з праці і те нове, чим советська наука хоче себе репрезентувати року 1955.

Щодо етногенези слов'ян автор висловлює такі думки:

1. Передреволюційні археологічні студії слов'ян мали певні досягнення.

2. Погляди В. В. Хвойка для свого часу були передові.

3. Советська наука перша висловила думку, що Київська Русь не була початком державности на терені України, а наслідком розвитку України за часів антив. (Автор помиляється, приписуючи ідейну першість в цьому питанні советським дослідникам. Ця ідея вже зафіксована у працях В. В. Хвойки та Л. Нідерле, як вислід їх наукової діяльності).

4. Расова основа не є вирішним чинником у формуванні народів та їх культур. (Ігнорування автором біологічного чинника знецінює всю працю його, бо відбирає йому можливість аналізувати природні властивості, зміна яких у часі складає сутність історичного процесу).

5. Автор уважає думку Н. Марра про стадіяльне перетворення мови хибною.

6. Автор уважає, що питання про те, які саме неолітичні племена були предками слов'ян, залишається відкритим. (Думка авторова хибна, бо через усі доби вже можна простежити, що етнічні риси українського народу йдуть аж до трипільської культури).

7. Культуру антив (полів поховань в Україні) автор уважає за основу культури східних слов'ян. Автор доповнює цей висновок В. В. Хвойка новими здобутками советських дослідів.

(Автор при цьому робить типову для російських дослідників помилку. «Поля поховань» є основою лише для південної галузки слов'ян, до якої належать українці).

8. Район Підмосков'я належить, за думкою автора, до споконвічних земель слов'янської осілості і має свої «поля поховань», які творять початок культури слов'ян півночі. Зразком культури цього часу він уважає «Березнякове городище». (Ця думка невірна. Сам автор за-

значає, що це городище має характер «Дьякових городищ», а це означає, що воно належить фінам, а не слов'янам).

9. Пам'ятками справжніх предків східних слов'ян автор вважає т. зв. «сопки» та довгі й круглі могили.

10. Автор констатує, що археологічні пам'ятки слов'ян більш-менш відповідають даним літопису.

А. Монгайт пристає до тієї думки, що район Московщини й Суздальщини — це справді прадавні землі народів фіно-угорської культури, але автор мусів би зробити з цього і невідхильний висновок, а саме, що на фінських землях і культура була фінською. Що це так, про це свідчать опубліковані Ленінградським Університетом документи про московську торгівлю в XVI-XVII стор. («Базарні книги м. Москви»)⁷. Виявляється, що постачання Москви йшло з фінської периферії у всіх галузях фінського народного господарства: харчування, одяг, знаряддя виробництва, продукти полювання (шкіра, хутра тощо).

Мало того, розкопи кількох тисяч могил, що їх перепровадив О. Уваров у так зв. «Мерянській землі», показують, що не слов'яни асимілювали культуру фінів, а, навпаки, за слов'янським похоронним обрядом були поховані особи з речами і побутовими деталями фінського типу і то вже в X-XIII стор. Далі, уважний розгляд пам'яток архітектури показує, що основним архітектурним типом Московщини були шатрові будівлі й храми та зрубні і багатозрубні будови з «подклетями и крыльцами» (хижами й ганками) — будівлі, що ніде не трапляються поза фінською територією.

Отже слов'янська колонізація не була провідною на фінських землях, бо застала на них уже давню, міцну й своєрідну культуру.

Великою заслугою автора є те, що він досить об'єктивно користує з фактів, здобутих старими археологами і доповнює їх новими. Автор навіть зробив спробу дати виправлену й доповнену карту розселення слов'янських племен на тлі сусідніх етнічних формувань.

Але є питання, в якому автор робить недопустиму помилку. Це — питання про вплив західних культур, зокрема варягів на виникнення культурних і державних форм на слов'янських землях. Шкода авторових зусиль, які він витрачає на заперечення цих впливів. Наявність германських елементів у праісторії слов'янських земель ніколи не підлягала жодному сумніву. Занадто вже ясні були вказівки літопису і літературних джерел у цьому напрямку і вони знаходили собі підтвердження в археологічних знахідках. Не будемо казати вже про

⁷ Реєстри краму, що продавався на московському ринкові в XVII ст. подано в статті Саковича «Торговля мелочными товарами в Москве в конце XVII ст.», вміщено в «Ученых Записках Ленинградского Университета». Серия Историч. наук № 20, Ленинград 1946 г.

палеоліт і неоліт, що є спільні з цілою Європою, але варто пригадати зв'язки східно-слов'янських земель за часи Гальштатту, Ля-Тен'у з центральними європейськими землями. Є навіть виразніші, прямі вказівки: держава Германариха, пам'ятки готські того часу, літописні вказівки про варязьку державність в Україні, варязька могила на острові Березані, варязькі мечі з таврами (на Запоріжжі), церква Івана Предтечі в Києво-Печерській Лаврі, варязькі імена в нашій історії. Автор на підставі розкопів заперечує існування варязьких збройних дружин, а поховання їх у могильниках с. Гніздова, Чернігова тощо помилково вважає за поховання знаті (заперечення, замість пояснення).

А. Монгайт у всій своїй роботі вживає термін «русские» невірно.

КОНЦЕПЦІЯ 1955 РОКУ А. АРЦИХОВСЬКОГО

Свою концепцію А. Арциховський викладає в праці: «Основи археологии», яка вийшла року 1955 другим виданням і є допущена Міністерством Вищої Освіти СРСР як підручник для історичних факультетів в університетах та педагогічних інститутах.

У розділах XI-XV під заголовками: «Древние славяне», «Раннее средневековье в Восточной Европе», «Русь IX-XIII в. в.», «Новгород» та «Возвышение Москвы» викладено офіційну концепцію походження великоросів та ролі їх у житті сусідніх слов'ян.

Подаю коротко думки автора.

1. Автор вважає, що найдавніші дані про слов'ян вивчені недостатньо.

2. Слов'янами були вже хліборобські племена не скитійських народів (неври, меланхлени).

3. Він вважає безперечно слов'янами населення, що лишило по собі т. зв. поля похоронних урн та яке на його думку є прямими нащадками племен скитської периферії. (Автор помиляється. Ознаки слов'янізму вже повністю наявні в трипільській культурі, П. К.).

4. А. Арциховський, як і раніше В. Хвойка, культуру «полів поховань» вважає за належну антам-слов'янам.

5. Автор вважає, що анти укріплень не знали. (Помилка. Такі укріплення зразка Кукутен в Україні були. Укріплення типу кастелів [замків] знайдено на всьому Надчорномор'ї [римська Ольбія, с. Колодисте та інші]).

6. Для того, щоб довести, що населення околиць Москви є теж слов'янське, автор твердить (за Третьяковим), що північ СРСР теж має поля похоронних урн. Культурою цієї доби він вважає городище в «Березняках». (Сам Арциховський стверджує, що інвентар городища в «Березняках» належить до типу Дьяковської культури, згадує також

очаги, зложені з каміння, і далі, навіть, каже, що дяковці «частково були предками фінського племені меря та інших не слов'янських племен». В цьому видно тенденцію автора — будь-що-будь, приписати культуру московських земель слов'янам.

7. У VI стор. склавіни та анти (південні слов'яни, П. К.), захопили весь Балканський півострів. Тимчасом північні галузки слов'ян почали свій розвиток за рахунок фінських та литовських земель. (Немає доказів участі північних слов'ян у антсько-византійських війнах).

8. А. Арциховський вірно вважає південно-західні слов'янські племена за предків культури українського народу. До них, за літописом, він зараховує полян, древлян, сіверян, тіверців, та уличів. Автор подає добрі зразки блискучої культури антів.

9. Автор вважає, що від слов'янських племен північного сходу, як пам'ятки залишилися так зв. «сопки», округлі й довгі могили та що ці пам'ятки є найстаріші серед усіх слов'янських. (З мого погляду, це є прикра помилка, бо рух слов'ян відбувався з півдня на північ).

10. Автор, як і дехто з інших дослідників, вважає осередком російської держави міжріччя Волги та Оки. (Це очевидна й велика помилка авторова, яку він непомітно для себе самого спростовує в добрих нарисах свого викладу «Новгород» та «Псков»). Вони були справжніми слов'янськими містами, були осередком «искуссных ремесленников», великих мистців. За найстаріше місто землі Новгородської автор вважає Стару Ладугу. Проте, на мою думку, — і автор це доводить потім сам, — ним був Псков, який спочатку мав городище типу «Дьякова» — фінське. Вже у VII. стол. (за А. Арциховським) Псков став розвинутим виробничим центром. У місті знайшлися цілі алеї поганських жертovníків з принесеними на них у жертву кінями. Характерно, що церкви Пскова побудовано за найстарішими зразками київської архітектури. Отже, давність Пскова не підлягає жадному сумніву.

11. Нарешті, в нарисі «Возвышение Москвы» автор дає дуже важливий для всієї своєї концепції матеріал, що мав би освітлювати роль росіян у колонізації фінських земель Надволжя. (Виявляється, що субстратом культури на території московської слов'янської колонізації були: незначні сліди неоліту (фінського — П. К.), два могильники фатьянівського типу (індо-германці? П. К.), шість або й більше городищ типу «Дьякова» (фіни — П. К.). Останні автор помилково вважає за слов'янські. Лише з X стор. сюди приходить колонізація з Києва (Олег, Володимир, Ярослав Мудрий), а в XII стор. — з землі в'ятичів, а ще пізніше, — у XIII та XIV вв. — від кривичів і Новгороду. Сама Москва була ремонтвана князем Юрієм Долгоруким року 1147-го. У XII стор. вона була лише маленьким містом, але це не заважає авторові задекларувати, що «тут были заложены основы могущества Москвы». Лише після знищення Києва, про що так виразно промовляє

літопис, Москва розбагатіла і почала «собирать русские земли». На початку XIV стол. політика Москви, каже А. Арциховський, — була просякнута «демократичними тенденціями» (участь у татарському погромі Києва та підбиття сусідніх земель! — П. К.).

У попередньому нарисові цієї статті ми бачили, якою була демократична концепція Івана Калити, московських князів та Івана Грозного відносно місцевого населення і які були заслуги слов'янської Москви в боротьбі з татарами за даними новгородського літопису.

МОЇ ВИСНОВКИ

Ознайомлення з концепціями советських провідних авторів відносно походження слов'ян та великоруської народности (думки їхні я подав у типових зразках попереду), поминаючи політичні цілі авторів, приводить мене до таких висновків:

1. Вивчення етногенези, розселення та шляхів культурного розвитку слов'ян, завдяки втручанню політичних ідей у це вивчення, залишилося на рівні 1913 року.

2. Концепція Н. Марра зв'язала руки дослідників і завела їх у сліпий кут, з якого вони їй досі вийти не можуть.

3. Концепція В. Хвойки, який ще до 1914 року прокладав нові шляхи для прогресивних ідей у галузі походження слов'ян, знайшла такі підтвердження: простори європейські та малоазійські мають спільні форми культури у всьому палеоліті, епіпалеоліті, неоліті (?) та частково у трипільській культурі. Правда, в трипільській культурі є форми і спільні, і, далеко більше, різні. Починаючи з трипільських пам'яток часу міцної осілості, культури європейські та малоазійські стають різко відмінні.

4. Знайдені В. Хвойкою «поля поховань» дедалі більше дістають визнання дослідників, як пам'ятки слов'ян, а в Східній Європі (в Надчорномор'ї) як належні, за історичними джерелами, антам. Географія розселення слов'янських племен, подана в літописі, археологічними даними все стверджується. Хронологічні дати явищ слов'янського розселення та їх культури уточнюються. В цьому багато своїми розкопами зробили советські вчені.

5. Бажання вивершити Москву як провідний центр слов'янської (та російської) культури привело советських вчених до поширення плутаної термінології («русские» — модерний термін і «рус» — старий термін) та до заходів, скерованих на те, щоб наповнити цей штучний термін змістом за рахунок культури колонізованих народів і до виголошення під покровом марксизму теорій, що часто не відповідають історичним документам.

6. На мою думку, осередком слов'янського життя на фінських землях була річка Великая в Новгородській області, звідки слов'янське плем'я, що жило там, одержало назву «великороси». Осередком племені була не Ладога, як думає А. Арциховський, а Псков. Пригородами були Новгород, Ізборськ, Старая Руса та інші. Похоронними пам'ятками цієї землі є «сопки», а в них обряд поховання спалюванням і зрідка, чомусь, труположенням.

7. Московщина — це відвічні землі фінів, з їх розвинутою шаманською культурою, дерев'яною шатровою та зрубною архітектурою. Фінські землі були в різний час колонією Києва, Новгорода, кривичів та в'ятичів. Фіни мали передісторичні та історичні контакти з Європою й Азією. (Фат'янівські могильники, зв'язки лятенські, готські, варязькі та іранські зі сходу). Дослідження цієї культури — справа майбутнього.

На цьому тлі і варто зважувати наслідки слов'янських вивчень в СРСР.